

P. KISS ISTVÁN: JERUZSÁLEMI UTAZÁS

A bevezetést és a jegyzeteket írta: Pásztor Lajos. Róma, 1958. Anonymus K. XXIII, 275 l.

P. Kiss István (1733 – 1798) ferences szerzetes személyében a magyar barokk egy eddig ismeretlen íróját ismerhetjük meg. A földrajzi szakirodalom ugyan utalt már a gyöngyösi ferencesrendi kolostorban őrzött kéziratára, műve azonban mindeddig kiadatlan maradt, s az irodalomtörténet nem vett tudomást létezéséről. Pedig Kiss István *Jeruzsálemi utazása* méltó a magyar irodalomtudomány figyelmére: XVIII. századi barokk irodalmunk egyik jelentékeny alkotását idővölzhetjük benne. Művének külföldön nemrég megjelent kiadása még kevésbé ismert, célszerű ezért ennek kapcsán kissé bővebben szólni róla.

A jászberényi születésű Kiss István 18 éves korában lépett be a ferences rendbe, s haláláig annak különböző rendházaiban működött, többek között szülővárosában, Gyöngyösön, Kecskeméten, Szegeden stb. Miután több ízben is folyamodott feletteseihez a szentföldi utazás engedélyezéséért, 1766-ban végre elnyervén a hozzájárulást, útnak indulhatott Bécsen, Velencén, Alexandrián át Jeruzsálembe. Útjáról könyvet írt, a palesztinai „szent helyek” leírását illetően bőven merítve Conrad Hietling munkájából (*Peregrinus affectuose per Terram Sanctam et Jerusalem*, I–II. Graz, 1713.). Munkája kéziratban maradt, keletkezésének időpontját a mű kiadója pontosan tisztázta: Lipót és Ferenc császárok, valamint a jakobinusok emlegetéséből következik, hogy az a szerző élete végén, 1792–95 táján készült.

Pásztor Lajos szövegkiadása megfelel a korszerű filológiai követelményeknek. A szöveget – néhány pontosan megokolt jelölés-technikai változtatás kivételével – a kézirat szerint közli, egyedül az eredetileg külön írt, de ma már összevettnek számító szavak egybeírását sajnálhatjuk. Jegyzetekben híven regisztrálja Kiss István javításait, törléseit is, s külön jegyzékben magyarázza az idegen és régies szavakat. A gondos tárgyi jegyzetekben részletesen tisztázza Kiss útleírásának forrásaihoz való viszonyát, s helyreigazítja egyes tévedéseit. A bevezető tanulmány szerencsésen egészíti ki az izléses kiadványt: elmondja Kiss István életrajzi adatait; szól műve keletkezési körülményeiről és forrásairól, s végül jellemzi azt irodalmi, nyelvi és művelődéstörténeti szempontból. Különösen kiemeli – és joggal! – a *Jeruzsálemi utazás* stílusértékét.

Filológiai szempontból a tudós kiadó három kérdés tisztázásával maradt adós. Az első Kiss István utazása időtartamának kérdése. Útleírásából tudjuk, hogy 1766. május

10-én indult el Kecskemétről s szeptember 8-án érkezett Jeruzsálembe. Innen szeptember 9-én indult el hazafelé, még ugyanazon az őszön Velencébe érkezett, ahonnan a következő év január 17-én még egy, több hónapos, itáliai utazásra indult, s végül késő tavasszal ért haza Kecskemétre. Kiss István nem közli hazautazásának évszámát s így nem tudhatjuk, hogy csak egy, vagy pedig több évet töltött-e a szentföldön. Pásztor az előbbire gondol, legalábbis erre vall az a jegyzete, amely szerint Kiss 1768. január 17-én indult el Velencéből Rómába. Ennek a megállapításnak azonban ellentmond a ferencesrend generálisának a szentföldi utazást engedélyező levele, melyet Kiss István könyve elején magyar fordításban közöl. Ez ugyanis arra utasítja a magyar szerzetest, hogy „bé-érkezvén a szentföldi custódiába, ott három esztendőket a tisztelendő páter custósnak, mint jerusalemi gyardiánnak, engedelmessége alatt” szolgáljon, majd pedig „bételvén az három esztendő, törvényes büntetés alatt köteles” legyen visszafordulni. Mivel Kiss István sehol sem említi, hogy az eredeti utasítást megváltoztatták, s Pásztor sem hivatkozik ezt igazoló forrásra, minden okunk megvan feltételezni, hogy a *Jeruzsálemi utazás* szerzőjének palesztinai tartózkodása 1766. szeptember 8-tól 1769. szeptember 9-ig tartott, s így római látogatására, valamint hazakerkezésére már csak 1770-ben kerülhetett sor. A kronológiai bizonytalanságot az is elősegíti, hogy míg Kiss István a Jeruzsálemig tartó utazás eseményeiről szinte napról napra, a dátumot is mindig megadva, számol be, addig a szentföld nevezetességeit már nem annyira a meglátogatás kronológiájának sorrendjében, mint inkább földrajzi csoportosításban ismerteti, s nem utal a látogatások pontos időtartamára sem. Így előadása egyformán alapulhat egy vagy több év élményein és tapasztalatain.

A másik homályos filológiai probléma az útleírás latin eredetjének kérdése. Kiss István már könyve első lapján is hangsúlyozza, hogy könyvét „először deakul” írta, s a szentföldi leírás befejezésekor is kiemeli, hogy ugyanaz a „nyomós és hasznos ok”, mely arra indította, hogy tapasztalatait szóban és írásban közölje, arra is ösztönözte, hogy „amít először deák nyelven írtam, utazásom felől kibocsátottam, azokat magyar haza nyelven is írásban foglallyam”. Bár ezt az utóbbi állítását Pásztor a bevezető tanulmányban is idézi, mégsem szól a mű első, latin nyelvű redakciójáról. Ír ugyan Kiss fordítói módszeréről, de soraiból kitű-

nik, hogy ilyenkor csak a Hietling könyvéből átvett szövegrészek magyartására gondol. S különbséget is próbál tenni a nem eredeti, fordított, valamint az önállóan alkotott, vagyis magyarul fogalmazott részek stílusa között. Pásztornak ez a megállapítása ellenében van Kiss szavaival, aki nemcsak saját műve latinul való megírásáról, hanem annak „kibocsátásáról”, vagyis kiadásáról is egyértelműen nyilatkozott. A kutatás további feladata lesz a *Jeruzsálemi utazás* eredeti latin szövege kéziratának, vagy nyomtatott kiadásának a felkutatása, ami a magyar fordítás filológiai vizsgálata számára új távlatokat nyit majd. De már most, a latin szövegezés pusztá tényének a figyelembevételével is módosítanunk kell a bevezetésnek a mű genezisére vonatkozó állításait. Az útleírás keletkezése ugyanis nem helyezhető az 1790-es évekre, ez csak a magyar fordítás készülésének, vagy befejezésének az időpontja. Az aktuális eseményekre tett célzások nyilván a szerző-fordítónak a fordítás alkalmával történő kiegészítései. Maga a mű minden valószínűség szerint, részben már az utazás folyamán készülhetett. A Jeruzsálemig tartó hosszú, több hónapos út alatt Kiss bizonyára naplót vezetett latin nyelven, s a szentföld leírását is vagy még palesztinai tartózkodása során állította össze apránként, vagy nem sokkal hazaérkezése után. Feltevésem: a mű egyelőre még ismeretlen eredeti latin szövege 1770 táján már készen állhatott, talán már meg is jelent. Mindez nem közömbös Kiss István munkásságának irodalomtörténeti értékelése, a kései barokk irodalom fejlődéstörténetébe való beillesztése szempontjából.

Végül a harmadik filológiai hiányosságot a kézirat jelenlegi lelőhelyének homályban hagyása képezi. A kézirat a gyöngyösi ferences kolostor könyvtárának tulajdona volt, itt ismerkedett meg vele 1942-ben – bevezető tanulmánya szerint – Pásztor Lajos is. A gyöngyösi ferences könyvtár állami kezelésbe vétele, illetve az Országos Széchenyi-Könyvtár fiókkönyvtárává alakulása alkalmával azonban, több más fontos kézirat és ősnymotatvány mellett, Kiss István kézírata is hiányzott a gyöngyösi könyvtárban őrzött könyvek sorából. Lelelőhelyét ma sem ismerjük, s Pásztor sem tájékozott róla. Lehet persze, hogy a kézirat mai hollétéről neki sincs tudomása, s kiadását egy általa régebben készített másolat alapján rendezte sajtó alá. Mivel azonban a kézirat négy lapjáról fényképet is közöl, elképzelhető, hogy az a gyöngyösi könyvtár sok más értékével együtt külföldre került, s Pászornak módja volt vele ott is foglalkoznia. Mindenesetre hasznos lett volna erről pontos tájékoztatást, s a további kutatás számára útbaigazítást nyújtania. Hiszen ennek a nyelvi és irodalmi szempontból egyaránt jelentős műnek a részlete-

sebb tanulmányozása során a még oly jó kiadás sem teszi nélkülözhetővé magának a kéziratnak az ismeretét.

Ennek a recenzióknak a keretei nem teszik lehetővé, hogy Kiss István művét érdemben ismertessem és elemezzem. Mindössze arra kell szorítkoznom, hogy helyét megközelítőleg kijelölni próbáljam a magyar barokk irodalomban. Mikes, Faludi, Bethlen Kata és az irodalomtörténeti rangját csak nemrég elnyerő Hermányi Dienes mellé mint a későbarokk próza számottevő képviselője csatlakozik most P. Kiss István. Ha haladó tartalmi vonatkozások tekintetében nem is említhető az előbbiekkal egy sorban, az írói megformálás és a stílus tekintetében – az egy Mikest leszámítva – állja velük a versenyt. Különösen művének első fele, mely a Jeruzsálemig tartó vándorlás élményszerű megörökítését tartalmazza. A szentföld nevezetességeinek leírása szintén bővelkedik érdekes, színes részletekben és pazar nyelvi szépségekben, de itt a kegyes didaktis élményja kissé az író. Amit a „szent helyekről” ír, az részben kompiláció, részben örökös prédikátori buzdítások kiindulópontja, a XVIII. század végén már anakronisztikusan naiv elmékedések gyűjteménye. A szerzetes-író nyilván elsősorban ezt érezte fontosabbnak, hiszen a palesztinai zárandokhelyek ismertetésével, hangulatuk felidézésével, s ezen keresztül a bibliai történetek élményszerű emlékezetbe idézésével óhajtotta kegyes életre serkenteni remélt olvasóit – a jakobinusok, Martinovic mozgalma kortársait! A könyv első felében azonban e prédikátori buzgóságot ellensúlyozza a reális világi élmények hatása, a Jászság szülőltének, az addigi életét a magyar alföld néhány megyéjében leélt szerény szerzetesnek az ismeretlen nagyvilág megannyi meglepő jelenségére való rácsodálkozása. Vándorlása során nem a bibliai legendák képzelt ősi színhelyeivel, hanem a valóságos, egykorú élet jelenségeivel találkozott, s ez akaratlanul is világiasabb szint kölcsönzött e rész előadásának. A virágját élő császárváros pompája, a zord ausztriai hegyek, a settecento Velencéjének csillogása, a félelmetes tenger, a „czudar, rongyos, motkos, fekete bőrű... mahumetanus valláson lévő emberek”-kel való ismerkedés leírásakor a szerző naivan vallásos gondolatvilága is sajátos esztétikai funkciót kap. Egyfajta hangulati egyetemet, naiv bájt biztosít elbeszélésének, ahhoz hasonlót, amit a népmesék, a néphit világa nyújthat egy, az európai csatatereket osztrák katonaként bekalandozó XVIII. századi alföldi parasztember előadásának. A valóság és a tudat ugyanilyen kontrasztjára építettek a felvilágosodásnak azok az írói is, akik egy „vadember”-t vezettek végig koruk társadalmán, – de természetesen szatirikus, bíráló, a visszasságokat megszüntetni

akaró szándékkal. Kiss Istvánban — s főleg műve irodalmilag értékesebb első felében — halványabban pislog a változtatás, a javítás prófétai lángja. Nem a harcosok típusa, ellen-
tétben nemcsak a felvilágosodást hirdető kortársaival, hanem barokk író-elődeivel, az ecclesia militans Pázmány-szerű író-katonáival is. A halk szemlélődés embere ő, s a tanító, nevelő szándék inkább csak csendes sóhajokban jut nála kifejezésre; ha pedig mégis erősebb hangot használ — főként a „mindent hallani, látni, tudni, kóstolni, szag-
lani, tapasztalni” akaró „szemfüles, vágyi asszony”-ok, „vagy katzki leányka”-k korhólására — szavai nem annyira apostoli el-
tökéltségre, mint inkább fejcsóváló doho-
gásra emlékeztetnek.

Hadd illusztráljam néhány idézettel Kiss István előadásmódorát és stílusát, — ezen keresztül magatartását, egyéniségét. „Láboch városáról” (Ljubljana) írja többek között: „Amint megértém, hire sincs itt az Isten és szentek ellen való káromkodásoknak, és szörnyen tsudálták halván azt, hogy Magyarországon számtalanon vannak és egyetemben káromkodnak a gazdagok a szegényekkel, az urak a koldusokkal, a tiszték a parasz-
tokkal, a megöszült vénék a szél-eszü ifiakkal. És azt kérdezék tőlem, mi a büntetések az ilyen ördög-ajaku, lustos nyelvű káromkodóknak? Én elbámultam s elpirultam, nem tudván a feleletet reá feladni. Minden reggel tellyesek a templomok a mester emberekkel, és senki a kézi munkához nem fog sz. mise hallgatás előtt. Az uri személyek ugy vannak az Isten házában, mint megteste-
sült angyalok földi menyországba. Itt tanulhatnának némelly magyarok; kiknek Isten ő Sz. Felsege világosítsa meg füstös elméjeket az isteni, igaz és buzgó szolgálatokban.” Láboch városát „dicséretre méltó jó keresztény királyi város”-nak nevezi, s ez nem kivétel. Általában mindenütt, ahol megfordul, csupa jót, dicséretet lát. Az emberek is mindenütt jók, mindég segítik őt, még az „undok” mohamedán vallást követő arabok és törökök, valamint a „rut” schismatikus görögök is. Nincs érzeke a visszasságok felismerésére, s ha találkozik is ilyenekkel, azokat valami különös naivsággal regisztrálja. Szlovénia lakóiról írja például: „dicséretes benne, hogy jó keresztény katolikusok, ha tsak nem utonállók.” Leírásából kiderül, hogy ez a jó katolikus vidék, melyet olyan előszeretettel állít példának káromkodó, cifrállkodó honfitársai elé tele van haramiákkal, rablókkal. Az előbbi mondat is így folytatódik: „Az hegyek oldalain minden pálya-
futáson egy-egy sugáros kétlábu akasztófa és hatával függőnek az rodhattak rajta és ritkán vannak gyümölcs nélkül mind télen, mind nyáron: de bűdös a gyümöltse és ling-
lóg a szelektől, le nem hull, mert lántz a

csutkája.” Ő maga is elbeszéli egy posta-
mesternek az esetét, akinek a házába akkor-
tájt betörték az utonállók s „maga szem-
mélyét . . . vérbe keverték, földhöz szögez-
ték”, ketten-hárman pedig a mester szűz
hajadon leányainak estek neki, és — mi mást
csinálhattak velük — „fojtogatták” őket.
E leányok, mikor ő ott járt „kávával jó
szívvel” kedveskedtek neki. Kiss István a
rabló haramiák garázdálkodásából is csak a
gondviselés jóra intő útmutatását tudja fel-
ismerni, mert „gyakran utol is érik ő-kemé-
ket, amint az országottya mellett mutog-
gattyák a sűrű akasztófák, kerekék, nyársak,
mellyek illyetén virágzókkal ugyan büzhö-
dönek; a szelek nagy robajjal a száraz cson-
tokat csörgetik és az utasokat a vigyázásra
serkentik.” A postamester és leányainak a
támadói is rossz véget értek, mert a „siral-
mas csatarázásra” felébredtek az ott állomá-
sozó „jó magyar friss gyalog katonák” és
„egy fiatal ujtaz recluta, látván a szűz leá-
nyoknak veszedelmes sorsokat” lepuffantotta
a haramiákat.

Írónk hasonló naiv modorban vezet végig
bennünket a különböző országokon és tenger-
eken. Sok mindent megfigyel, észrevesz,
mégis az az érzésünk, mintha behúnyt szem-
mel járna, vagy legalábbis valami homályos
szemüvegen keresztül nézné a világot. Nem
a másfélszáz év előtti Szepsi Csombor Már-
ton-féle utazók fajtájából való, akik feszült
érdeklődéssel figyeltek meg mindent, s első-
sorban arra voltak kíváncsiak, ami külföldön
jobb, haladottabb, fejlettebb. Kiss Ist-
vánnak mindehhez nincs érzeke, műveltsége
is fogyatékos, a tudományos érdeklődés is
hiányzik belőle. Hangsúlyozza is több hely-
lyen, hogy ő nem historikus, csak peregrinus,
s ellenszenves számára a világi dolgok iránti
túlzott érdeklődés, gyakran elítéli a kíváncsi-
ságot, — vagy ahogy ő nevezi, a „szemfüles-
kedést”. Ezért szinte szimbolikus az a sora,
mely szerint egy tengeri vihar alkalmával,
midőn félelemmel telve várta „a keserű ha-
lált, a tengerben való merületet”, a hajó
fenekén „egy röjtök tömlőt forma szur-
dikba” húzódva, „két szememet kendőtském-
mel békötven erősen” rebegte el utolsónak vélt
imáját. Ez a „kendőtske” mintha örökké
szeme előtt függene, hogy csak alkalmilag
lebbentse fel valami szellő egy véletlenül
éppen útjába eső jelenség megfigyelésére.

Ennek a — kissé a középkorból itt ma-
radt — jámbor szerzetesnek az előadásából
hiányzik minden tragikum, a veszélyek le-
írását is akaratlanul valami csendes humór
szövi át. Halálos veszedelméről beszámoló,
imént idézett sorait is egy olyan mondat kö-
veti, mely egy szemléletes hasonlattal az ol-
vasó szemében rögtön el is bagatellizálja az
átélt szörnyűséget: „Levették a vasmatskát,
de tsak ugy hánytá, vetette terhes gallyán-

kat a feldulladott habnak rettentő ereje, *mint egy üres kabak-tököt.*” Mintha csak Mikeszt olvasnánk!

Néhány idézetből is fogalmat lehet alkotni ennek a prózának a nyelvi gazdagságáról, művészségéről. A magyar barokk próza csaknem két évszázados virágzása áll Kiss István műve mögött, mely méltón zárja le e nagy történelmi stílus irodalmi alkotásainak sorát. A barokk stílus pompáját érezzük képeiben, hasonlataiban, jelzőiben, emfaticus kifejezéseiben, s e tekintetben egy világ választja el klasszicista kortársainak, a fiatal Báróczinak, Kármánnak, Kazinczynak stílusától. De ha közelebbről megnézzük ezt a prózát, akkor azt is megfigyelhetjük, hogy ezek a barokk stílusesszékők itt már nem a hatáskeltés funkcióját töltik be, ezek már teljesen népszerűvé váltak, a jászsági szerzetes nyelvhasználatának természetes tartozékaivá lettek. Eltűnt már a barokk monumentalitása; az egykor érzékeket, indulatokat felkorbácsoló, tette mozgósító, dinamizmussal telített barokk vonások kisszerűekké váltak, kecses dekorációvá finomodtak. Fel-tűnő, hogy milyen bőven él Kiss István a kicsinyítő képzőkkel. A hajó, amelyen utazik „gallyátska”, a rendház, ahol megszáll „kalastromotska”, az étel, amit kap „ebédetske”; s – mint láthattuk – a rablók véres támadása is csak „csatarázás”. Az éles szinkontrasztokkal, fényhatásokkal dolgozó nagy barokk festészettel szemben a Maulbertsch-freskók pasztell-színeivel találkozunk itt. A magyar „settecentó” világában vagyunk, a barokk utolsó, rokokó fázisában.

Kiss István utóleírása közelebbről az ellenreformáció harcok lendülete során, a XVII. század elején, kialakuló katolikus egyházi barokk prózának a végső állomása. E próza uralkodó jellegét a jezsuita írók szabták meg, de hamarosan a ferencesek is tevékeny részt vállaltak művelésében. Ez utóbbiak munkás-

sága kezdettől fogva szerényebb, mondhatnánk „népiesebb” volt, – ez a rend helyzetéből, szerepéből is következett. A XVIII. század második felében a jezsuita barokk irodalom fejlődését Faludi Ferenc egyre inkább elvilágiasodó életműve zárta le. Faludi mellett megtaláltuk most már a barokk egyházi irodalom másik, ferences ágának utolsó reprezentatív íróját is Kiss István személyében. Ha Kazinczy olvashatta volna művét, valószínűleg ennek nyelvéért és stílusáért is éppúgy lelkesedett volna, mint Faludi, vagy Mikes prózájáért. Mert bármennyire más korszakba tartozik is a rokokó mint a klasszicizmus, az előbbi már átmenetet is képez az új stílushoz. Az erőteljes, harsogó, ellentmondásoktól feszülő barokk stílus elfinomodása akaratlanul is előkészíti az utat a polgáriaspallérozottság klasszicista stílusesszménye számára.

Egy nagy irodalmi korszak lezáródásának, a barokk és klasszicizmus közti stílusváltásnak, az oly kevésbé vizsgált magyar rokokónak a jobb megismerését, s az e kérdések körül tornyosuló megoldatlan problémák tisztázását segítheti elő Kiss István *Jeruzsálemi utazásának* a tanulmányozása. S eközben nem szaraz dokumentumot boncolgatunk, fogunk vallatni, hanem élvezetes irodalmi alkotást elemezzünk, a magyar nyelv szépségeinek eddig ismeretlen, ritka tárházában gyönyörködhetünk. Mindezt köszönettel tartozunk a kézirat felfedezőjének és gondos kiadójának. Reméljük, hű marad ehhez a témához ezután is, mert első-sorban tőle várjuk az elveszett kézirat felkutatását. S egyszer – talán éppen az ő segítségével – e fontos magyar irodalmi emlékek visszakerülhet eredeti helyére, a gyönyösi ferencesek ma műemlék-könyvtárként gondozott és őrzött egykori könyvtárába.

Klaniczay Tibor

VARGHA KÁLMÁN: MÓRICZ ZSIGMOND ÉS AZ IRODALOM

Bp. 1962. Akadémiai K. – MTA Irodalomtörténeti Intézet. 402 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár, 8.)

„A több évtizedes Móricz-irodalom egyik legtartósabb véleménye az volt, hogy Móricz ösztönös tehetség, aki ars poetica nélkül teremtetten műveit, és kritikai ítéletei pillanatnyi impresszióit rögzítik csupán.” Vargha Kálmán írja ezt könyve bevezetésében és munkáját egészében ennek a vélekedésnek a cáfolatára szánja. Vagyis annak a bizonyítására, hogy a magyar regényíró tanulmányában, bírálatában, irodalompolitikai cikkeiben tudatos, következetes szemlélet nyilvánul.

Nincs könnyű dolga. Hiszen a művét záró összefoglalásban maga is elismeri, hogy Móricz „szinte kizárólagos érvénnyel vallja az alkotói munka ösztönösségét” (386. lap). Ismeretes Kosztolányi elragadtatott felkiáltása Móricz *Barbárok* című novellájáról: „Igy csak a természet alkot!” Vajon, aki szépírói életművében ösztönre bízta magát, választhat-e más vezért, mikor mások művéről ítél? Kivált az impresszionista kritika virágkorában?